

Бимендиева А.Ж.
**Алғашқы қазақ кітаптары және
кітапшығарушылар тәжірибесі**

Мақалада қазақ ауыз әдебиетінің бай мұралары мен төлиелік кітаптарын жарыққа шығарудағы баспагерлер шығармашылығы, тәжірибесі мен шығарған кітаптарының мазмұндық және пішіндік ерекшеліктері айтылады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қолтума кітаптарын шығарудағы төлиелік, сарашылық, баспагерлік істермен шұғылданған Қазақстаннан тыс аумақтардағы татар баспагерлерінің жұмыс ерекшеліктері сараланады, қазақ кітаптарын шығарудағы ыждағаттылығы мен ізденімпаздығы дәріптеледі. Татар баспагерлері шығарған басылымдардың мазмұндық ерекшеліктері нақтыланып, халық арасына кең тараған кітаптар анықталады.

Зерттеу мақалада ғылымның жинақтау, саралау, салыстыру, түйіндеу, қорытындылау әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: кітап, баспагер, баспахана, оқулық, тарих, шығыс, қолжазба, идеология, Қазақстан, басылым, оқырман, шрифт, халық, фольклор, таралым.

Bimendiyeva A.
**The first Kazakh books and
experience of bookpublishers**

In this article are considered features of the contents and forms of the edition of author's books of the Kazakh oral literature, also creativity and experiment of publishers on release of the references which are valuable heritage of domestic literature.

In article are analyzed features of work, diligence and inquisitiveness of the Tatar publishers who were engaged in release of the Kazakh original books out of the territory of Kazakhstan at the end of XIX and at the beginning of the XX centuries. The considerable attention is paid to distribution of the books published by the Tatar publishers.

Are used methods of summation, selection, comparison, generalization and the conclusion by the author.

Key words: book, publisher, typography, manual, history, east, manuscript, ideology, Kazakhstan, edition, reader type, nation, folklore, impression.

Бимендиева А.Ж.
**Первые казахские книги
и опыт книгоиздателей**

В данной статье рассмотрены особенности содержания и формы печатных изданий, творческие находки опытных издателей, выпустивших богатое наследие казахской литературы.

В статье анализируются особенности работы татарских издателей, занимавшихся вне территории Казахстана делами издательства, авторства, изданием казахских оригинальных книг в конце XIX и в начале XX веков. Показаны усердие и любознательность татарских издателей книг. Значительное внимание уделяется распространенным книгам, выпущенным татарскими издателями.

На основе проведенного исследования автором применены методы суммирования, подбора, сравнения, обобщения и заключения.

Ключевые слова: книга, издатель, типография, учебник, история, восток, рукопись, идеология, Казахстан, издание, читатель, шрифт, народ, фольклор, тираж.

АЛҒАШҚЫ ҚАЗАҚ КІТАПТАРЫ ЖӘНЕ КІТАПШЫҒАРУШЫЛАР ТӘЖІРИБЕСІ

Кітап тарихы тарих ғылымымен тығыз байланысты. Тасқа қашалсын, қолжазба болсын, баспа түрінде болсын кітап тұтас ұлттың тарихын баяндайды. Тұңғыш әлемдік баспа кітап Алманияда 1445 жылдар шамасында жарық көрсе, Чехияда бұл үдеріс 1468 жылы басталған, Ресейде 1564 жылы жарық көрген. Ал алғашқы қазақ кітабы «Сейфүлмәлік» 1807 жылы жарық көрді.

«Сейфүлмәлік» кітабы «Азия» баспасынан жарық көріп, ғасырдан астам уақыт бойы қайта-қайта басылып, қалың жұртшылыққа кең тараған. Библиографияшылар «Сейфүлмәліктің» осыған дейін жарық көрген он басылымын жіктеген.

«Сейфүлмәлік» шығармасының қазақ назиралық нұсқалары үшке жіктелетіндігі. Біреуі 1807 жылы шыққан шағатай тіліндегісі. Екіншісін – белгілі шығыстанушы В. В. Радлов халық аузынан жазып алған. Кейін мұның сәл өзгертілген түрін Жүсіпбек Шайхисламов бастырған. Ғабдүлмәлік хақындағы Домбровский баспасынан шыққандары да сол нұсқадан айнамайды. Тек белгісіз себептермен бас қаһарман есімдері өзгертілген. Үшінші нұсқа Қытай мен Монғолияда «Ақыт ақын» деген атымен әйгілі Ақыт Ұлымжыұлы Қарымсақовтікі. Олардың ұзын саны беске жетеді, бас кейіпкер бірде Сейфүлмәлік, бірде Ғабдүлмәлік делінген, басқа пәлендей өзгерістері жоқ» [1, 5 б.], – деп жазады.

Шағатай, татар, қазақ тілдерінде аралас басылған ғашықтық дастанның тұңғыш қазақ кітабы аталуына баспа жүзін көрген алғашқы кітап болғаны ғана емес, қазақ даласына кең тарауы, яғни оқырманының көптігі еді. Патшалы Ресей отар елінің жағдайын зерттеу мақсатымен ауыл-аймақтарға мектептер салған болатын. Қара танитын балалардың көбеюі сауаттылықты арттырды. Халық арасынан сұраныс болғандықтан, кітап дүркін-дүркін басылып тұрды. Қазақ кітабының туып қалыптасуы яғни бірінші кезеңі жарты ғасырға жуық уақытты қамтыса да, небәрі оннан аса аталым кітап жарық көрген. Алғаш жарық көрген кітаптар алуан түрлі тақырыпты қамтымаса да, оқырманның, автордың дүниені танып-білуге құмарлығын аңғаруға болады.

«Сейфүлмәлік» дастаны қазақтың санасына, жүрегіне терең орнықты. Әсет Найманбаевтың «Сейфүлмәлік – Жамалдай, бейнетіне көнсем-ай» деген ән жолдары осы жырдың кейіпкерлеріне қатысты айтылған. Бұл дастан таңғажайып оқиғаларды

жырлайды, ғашық жігіттің сүйгеніне жету жолындағы күресі оқушысын иіріп әкетеді. Ақыт ақын «Сейфүлмәлік» поэмасын Шығыс Түркістандағы Махмұди ханның бұйрығы бойынша жазғанын ескерте келе:

Қисса бітті, хаққа шүкір, есен-аман,
Мың үш жүз жиырма екіде болды тамам.
Бұл пақырға дұға қылып, оқығандар,
Тартылсын жүре бермей енді қалам, –

дейді. Мұнда жырдың аяқталған уақыты біздің жыл санауымыз бойынша бұл – 1904 жыл. «Сейфүлмәлік» XIX ғасыр бойы және XX ғасырдың бас кезінде жиі басылуы сол кездегі қазақ жұртының кітапқа зәруліктерін аңғартады.

Қазақ кітабы алғашқы қадамын осылай бастады. XIX ғасырдың бірінші жартысында дін кітаптары көбірек шығып, кең тарады. Сонымен қатар, ұлттық басылымдар да бірлі-екілі болса да төбе көрсетіп қалды. Осылардан Әбіш Жиреншиннің, басқа да зерттеушілердің алдымен ауызға алып, жоғары бағалайтындары XIX ғасырдың бас кезінде жарық көрген «Сейфүлмәлік» дастаны.

Жарты ғасырға созылған бастапқы бірінші кезеңінде бай репертуар жасай алмаса да, аз да болса саз басылымдар жарық көрді. Өзге озық елдердей жүйелі жолға қойылған баспаханасы болмаса да, орасан қиындықтар мен кедергілерге қарамастан, қазақ баспа кітабы дүниеге келді.

Қазақ кітаптарының таралымы

1809 жылы «Қозы Көрпеш» қиссасы жарық көрді. 1819 жылы Ибрагим Хальфин Ысқақұлының татар тіліндегі «Шыңғыс хан мен Ақсақ Темір» хандар тарихы жарық көрді. 1801-1820 жылдар аралығында қазақ, татар тілдерінде 38 кітап басылған [2].

Дүние жүзі тарихынан хабардар ететін кітаптарды ерекше атап өтуге тиіспіз. Жарық көрген жылы – 1825.

Біріншісінің авторы Орта Азия тарихшысы Әбілғазы Баһадур Арабмұхаммедұлының (1605-1664) «Шежіри и түркі» кітабы. Тегі түркі халықтарының шежіресінен сыр шертер еңбек шатай тілінде жазылған.

Екіншісі Насыреддин Бурғанәддин ұғлының түрік тілінде жазылған «Қисасу Рубғуз» еңбегі. 1859, 1891 жылдары Қазан университеті баспаханасынан жарық көрген кітап Шығыстың тарихи тұлғаларының өмірінен қызықты деректер ұсынады.

Татар зерттеушісі Абрар Каримуллин 1831 жылы Қазан университетінің баспаханасынан «Иғланаме. Қырғыз халқына» деген кітап шық-

қанын айтады. Тіпті бұл кітапты тұңғыш кітап деп атауды ұсынады. Өз мақаласында: «Бұл жылдары қазақ сахарасында оба ауруы дендеп, кісі өлімінің көбейіп бара жатқан кезі еді. Осы індетке қарсы қолданылатын шараның бірі – аурудың зардабын түсіндіріп, одан сақтандыру, емдеу шараларын көрсету болды. Оны әрине әр үйге, ауылға барып лекция оқу арқылы жүзеге асыру қиын еді. Сондықтан Орынбор округінің генерал-губернаторы Сухтелин баспасөз арқылы таратуды жөн деп тауып, сол кездегі мұсылман баспаханаларына заказ берген. Арап хариімімен басылған осы кітаптың бір данасы күні бүгін Татар АССР-ның Мемлекеттік Орталық архивінде сақтаулы тұр», – деп көрсетеді [3, 146 б.].

Қазақ баспа кітабы тарихының бірінші кезеңіне ерекше көрік беріп тұрған басылым – атақты «*Жамиғ ат тауарих*». 1851 жылы Қазан қаласынан жарық көрген бұл кітаптың авторы да қазақ – белгілі тарихшы Қадырғали Жалаири, – тілі де қазақша. Қазақ елінің тарихы жөніндегі бұл еңбегін Борис Годуновтың тапсырмасы бойынша жазған. Себебі, бұл еңбек патшаға арналған және алғашқы тарауында соның билік жүргізу жүйесін сипаттайды. Ш. Уәлиханов бұл кітаптың аңыздан гөрі ақиқаты басым екенін атап көрсеткен.

Байұзақ Албани өзінің «Тарихи таным» кітабында Қадырғали Жалаири есімінің тарихта Әбілғазы, Бенаи, Бабыр сияқты ғұлама тарихшылармен қатар аталатынын, Н. И. Ильминский, И. Н. Березин, В. В. Вельяминов-Зернов сынды орыс ғалымдары бұл еңбекті жоғары бағалағанын жазады. «Жылнамалар жинағының» жалғыз көшірме данасын Қазан университеті кітапханасына татар ғалымы И. Халфин тапсырған екен.

Тарихшы М. Қойгелдиев: «Өкінішке қарай, қолжазбаның кейінірек Петербургтен табылған екінші көшірмесінде де еңбектің автор берген аты жоқ болып шықты да, ол сол «*Жылнамалар жинағы*» аталған күйінде қала берді» [4, 144 б.], – деп жазған.

Ильминскийдің қазақ тілі мен әдебиетінің үлкен қамқор болғаны бұрыннан айтылып жүр. 1857 жылы Марабай ақынның аузынан жаздырып алып, 1862 жылы Қазан университетінің баспаханасынан қазақтың халық эпосы «Ер Тарғынды» бастырады. Бұл эпосты көзінің тірісінде Қазанда өз қаржысына төрт рет бастырған (1871, 1876, 1879, 1883), ал ол қайтыс болған соң «Ер Тарғынды» үш рет 1893, 1899, 1913 жылдары татар нашриятшысы Шамсуддин Хусаинов қайта бастырған. Сонымен «Ер Тарғынның» алғаш жалпы таралымы 29 мың дана болып барлық басылымы Қазанда жарық көрген [5].

Кітап басудағы баспаханалар тәжірибесі

XIX ғасырда араб шрифтісі бойынша кітап басу орталығы Қазан шаһары болды. «Азия», «Қазан университеті» баспаханалары бүкіл ғасыр бойы шығыс губернияларын кітапқа зәруліктен құтқарды. Мұндай тапсырыстар Орынбор генерал-губернаторынан түсіп отырған. Келе-келе жергілікті жерлерден баспахана ашу ісі қолға алынды. Патша өкіметі қазақ даласының сұлтанның правительдерімен хат жазу арқылы байланысып тұру қажеттігін біліп, ақыры генерал-губернатор Сухтелиннің сұрауы бойынша Орынбор қаласындағы Әскери баспаханаға араб шрифтілері жеткізіледі. Баспахананың араб бөлімшесіне терімшілік жұмысқа Орынбордың Неплюев училищесінде оқып жүрген Мұхаммед-Гирей Бекчурин шақырылады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазандағы орыс жеке меншік баспаханаларында араб шрифтілері пайда болды. Сөйтіп бірте-бірте шығыс мұсылмандарының ұлттық кітап басылымы қалыптасты. Орыс жеке меншік баспаханаларының қуаттылықтарын татар баспагерлері белсенді түрде пайдаланып, татар және қазақ кітаптарын шығару туралы тапсырыстарды оқтын-оқтын тоғытты. Осының арқасында XIX ғасырдың орта кезінен бастап Қазан қаласы бүкіл Ресей империясында шығыс тілдерінде кітап басудың ірі орталығына айналды. Осы міндетін Қазан қаласы 1917 жылға дейін сақтап келді. Кеңес өкіметі орнағанға дейін мұнда қазақ баспа кітаптарының үштен екісіне дейін жарық көрді. Олардың титулдық беттеріне он алты Қазан баспаханаларының маркалары басылған.

«Бұл баспаханаларды бас-басына атағанда, мынадай тізім түзілді: Қазан университетінің баспаханасы, орыс және жеке меншік баспаханалары: «Наследники М. А. Чирковой», Н.П. Коковин, Г. М. Вячеслав, Б. Л. Домбровский, И.Н. Харитонов, Н. М. Чижова, Еремеев-Шашабрин баспаханалары. Татар жеке меншік баспаханаларынан «Торговый дом братья Каримовы», «Магариф», «Шараф», «Урняк», «Умид», «Миллят» және басқа да баспаханалар ерекше көзге түсті. Жалпы алғанда Қазанда 700 аталымнан аса (қайта басылғандарын қоса есептегенде) қазақ кітабы жарық көрді. Бұлардың 379-ының тиражы 2 млн. 2 мың 590 дана» [1, 27 б.].

Кеңес өкіметі орнағанға дейін қазақ баспа кітабы Қазақстаннан тыс мемлекеттерде жарық көрді. Мәселен, Қазан, Орынбор, Ташкент, Уфа, Троицк, Мәскеу, Астрахань, Омбы қалаларының баспаханалары қазақ оқырмандарын баспа кітаптармен толықтай болмаса да, өз дәрежесінде қамтып отырды.

Енді қазақ кітап басу ісіне өзіндік үлес қосқан баспахана салаларына тоқталсақ. Бірінші орында Қазан университетінің баспаханасы тұр. Баспаханадан 1807 жылдан 1918 жылға дейін 250 қазақ кітабы мен кітапшасы шыққан. Кітаптардың басым бөлігі XIX ғасырдың 90-жылдары мен XX ғасырдың басында жарық көрген. 135 басылымның тиражы 606 300 дана. Қазақ фольклоры мен көркем әдебиеті басым болды. Қазақ кітабы қоржынындағы басылымдарының денін революцияға дейінгі кезеңде шыққан жері мен баспаханасына қарамастан осы әдебиеттер құрады. Жарық көрген басылымдарды жүйелей келе ғылыми талдау мынадай тақырыпты жанрларды топтады: 1. Қазақ ауыз әдебиеті – батырлық және лиро-эпостық жырлар; 2. Шығыс әдебиеті мен фольклорынан аудармалар, назиралар; 3. Діни-уағыз әдебиет; 4. Көркем әдебиет, қазақ авторларының өз шығармалары; 5. Оқулықтар, оқу құралдары, сөздіктер мен өзге де оқу әдебиеттері; 6. Балалар әдебиеті; 7. Ғылыми-танымдық басылымдар, оның ішінде санитарлы-ағарту әдебиеттері; 8. Миссионерлік басылымдар; 9. Басқа да тақырыптар, тарихи тақырыптағы бірнеше кітап [6].

«1868 жылы қазақ арасында кең тараған «Қамбар батыр» жыры татар баспагері Ш. Хусайновтың бастамасымен шықты. Баспаханадан бірнеше рет (1901, 1905, 1907) «Алпамыс батыр» жыры басылды. Университет баспаханасынан алғаш рет 1898 жылы қазақ баспагері Ж. Шайхисламовтың жазып алуымен Біржан мен Сараның айтысы шықты. Халыққа тез тарап кеткен айтыс нұсқасы баспаханадан арасына аз уақыт салып (1900, 1901, 1907) қайта басылып шықты» [6, 46 б.].

Қазан қаласындағы баспаханалардан шыққан қазақ кітаптарының саны бойынша екінші орында 1900 жылы ашылған Г. И. Кәрімовтің баспаханасы тұрды. 1902 жылға дейін баспахана ондаған қазақ кітабы мен кітапшаларын шығарып үлгерді. Баспадан шыққан тұңғыш қазақ кітабына (1900) О. Құрымбаевтың «Насихат – ул казакия» жатады. Баспа 17 жылдық өз тарихында қазақтың 130-дан астам кітабын жарыққа шығарған. Оның 96-сының таралымы миллион данадан асты.

Баспахана қазақ авторлары, баспагерлерімен тығыз қарым-қатынас орнатты. Ағайындылар әртүрлі фольклорлық әдебиет қолжазбаларын жинап, өз қаржыларымен кітап етіп бастырған. Баспахана құрылған алғашқы жылы бір ғана қазақ кітабы жарық көрсе, бір жылдан соң, яғни 1901 жылы 5 кітап шықты. 1911 жылға дейін баспаханадан 26 аталым қазақ кітабы басылған. Бұлар негізінен көркем әдебиет және фольклор шығармалары, азын-аулақ оқу құралдары еді [6, 46 б.].

Кәрімовтер шаруаға тиімді тәжірибелік мәні бар әдебиет шығаруға бірінші болып кіріскен. Атап айтқанда, 1903 жылы «Насихат буюруны. Қалай сауда ету жайында», үй салуға көмекші құрал: «Біздің үйлеріміздің хақында. Үйді қалай салу жайында» деген кітаптар, «Зингер» іс тігу машиналарын жасайтын компанияларының жарнамаларын, т.б. басқан.

«Құла мерген» (1912), «Сәтібек батыр» (1909), «Мәлік аждар» (1909), «Наурыз» (1912) және бірсыпыра қиссалар екі мыңнан он екі мың данаға дейінгі таралыммен екі-үш реттен басылып шыққан» [8, 5 б].

Сол кезеңде зор маңызға ие болған, таралымы көп басылымдар қатарына оқулықтар мен оқу құралдары енді. 1859 жылы Орынбор генерал-губернаторының тапсырмасымен бұқар, башқұрт, қырғыз (қазақ) бен Түркістан тұрғындарының жергілікті тіл ерекшеліктеріне бейімделіп, араб, парсы, татар тілдерін оқудың алғашқы үлгісі басылып шығады.

Сонымен қатар Қазақстан мен Орта Азияда XIX ғасырдың бірінші жартысында кітап литографиялық әдіспен басыла бастады. Бұл әдіс әсіресе экономикалық жағынан тиімді еді. Атап айтқанда: әріп терушілер мен корректорларды керек етпейді. Баспаханадағы осы күнгі машинадан меңгеру жағынан әлдеқайда оңай.

Бұл ретте қолжазбаны таза етіп көшіріліп, өрнектер, оюлар, кестелер салынып, кітап етіп түптелетін. Бұл үдерістер орындалғаннан соң көшірме көбейтілетін. Сондықтан кітаптар арзанға түсетін. Татар баспагерлерінің қазақ авторларымен тұрақты, тығыз қарым-қатынасы ұлттық кітап басу ісін алға дамытуға үлес қосқаны анық.

Қазан баспаларының жарыққа шығарған кітаптарының бәрі бірдей құнды деп айта алмаймыз. Кертартпа идеологияларды насихаттап, өз мүддесіне халықты пайдалану мақсатында да шығарылған кітаптар бар. Бұған себеп – баспа қожайындарының саяси солқылдақтығы.

XIX ғасырдың басында ұлттық кітап шығару базасының қалыптаспағаны, баспахана және баспа ісі саласында мамандардың болмағандығына қарамастан, қазақ тіліндегі кітаптардың саны мен таралымы тұрақты түрде артты. Бұл жерде қазақ кітабының тарихын қолдарына алып, жарыққа шығарған татар баспагерлері – Ш. Хусайынов пен Ағайынды Кәрімовтер, т.б. еңбегі орасан зор. Қазақ кітабының репертуары тақырыптық және мазмұндық жағынан көп түрлі болды, сол кезеңнің талап-тілегін қанағаттандыра білді деп айтуға толық негіз бар. Осылайша татар баспагерлерінің қазақ авторларымен тұрақты, тығыз қарым-қатынасы ұлттық кітап басу ісін дамытуға өз үлесін қосты.

Әдебиеттер

- 1 Елеукинов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы: (Ежелгі дәуірден 1917 жылға дейін) – Алматы: Санат, 1999. 197 б.
- 2 Байбұлов Е. Қазақтың тұңғыш кітабы. – Алматы: Кітап жаршысы, 1963. №1, 15 қаңтар. – 5 б.
- 3 Каримуллин А. Қазанда жатқан қазыналарыңыздан. – Алматы, Жұлдыз, 1971. – №8. – 160 б.
- 4 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
- 5 Субханбердина Ү., Сейфуллина Д. Қазақ кітабының шежіресі: библиографиялық көрсеткіш. Алматы: Рауан, 1996. 285 б.
- 6 Казахское книжное дело в документах и материалах XIX-начала XX вв.: сборник архивных документов / Руководитель проекта Ж. Шалғынбай. / Научные редакторы: Ж. Ж. Шалғынбай, В. З. Галиев – Алматы, 2009. – 632 б.
- 7 Нығметов Е. Архив ақтаралып біткен жоқ. – Алматы: Қазақ әдебиеті, 1966. 7 қазан. 5 б.
- 8 Мамажанов М. Халық қазынасы әл-Фарабиден Абайға дейін. Алматы, Алматы ақшамы. 1993, 26 қаңтар. 18б.

References

- 1 Elewkenov Sh., Shalghi'nbaeva J. Qazaq kitabı'ni'ng tari'hi': (Ejelgi da'wirden 1917 ji'lgha deyin) – Almati': Sanat, 1999. 197 b.
- 2 Baybulov E. Qazaqtı'ng tungghı'sh kitabı'. – Almati', Kitap jarshi'si', 1963. №1, 15 qangtar. 5 b.
- 3 Kari'mwllı'n A. Qazanda jatqan qazi'nalari'ngi'zdan. Almati', Juldi'z, 1971, №8. 160 b.
- 4 Qoygeldi'ev M. Alash qozghali'si' (Ko'mekshi oqw quralı'). – Almati', «Sanat», 1995. 368 b.
- 5 Swbhanberdi'na U', Seyfwllı'na D. Qazaq kitabı'ni'ng shejiresi: bi'bli'ografi'yali'q ko'rsetkish. Almati': Rawan, 1996. 285 b.
- 6 Kazahskoe kni'jnoe delo v dokwmentah i' materi'alah XIX-nachala HH vv.: sborni'k arhi'vni'h dokwmentov / Rwkovodi'tel' proekta J. Shalgi'nbay. / Nawchni'e redaktori': J. J. Shalgi'nbay, V. Z. Gali'ev – Almati', 2009. 632 b.
- 7 Ni'ghmetov E. Arhi'v aqtaralı'p bitken joq. – Almati', Qazaq a'debi'eti, 1966. 7 qazan. 5 b.
- 8 Mamajanov M. Hali'q qazi'nasi' a'l-Farabi'den Abaygha deyin. Almati', Almati' aqshami', 1993, 26 qangtar. 18b.